

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXXI (2023).
Книжка / Issue 1

DOI: 10.54664/PVZY7180

НОВООТКРИТИ ПОДПИСИ НА ЗОГРАФИ ВЪРХУ ДВЕ ИКОНИ ОТ 1738 ГОДИНА, ПРОИЗХОЖДАЩИ ОТ СТАРИННОТО СЕЛИЩЕ АР- БАНАСИ

Пламен СЪБЕВ*

NEWLY DISCOVERED SIGNATURES OF ZOGRAPHERS ON TWO ICONS ORIGINATING FROM THE ANCIENT SETTLEMENT OF ARBANASI, 1738

Plamen Sabev

Abstract: My research concerns icons, wall paintings, religious texts, church utensils, and carvings preserved on Bulgarian territory. A priority in this regard is the history of Tarnovgrad (present-day Veliko Tarnovo, Bulgaria) and its near and far surroundings. Some time ago, I was looking for answers to questions about the artists in the churches of the cultural and historical village of Arbanasi. I revealed the presence of the name HRISTO, as well as the work of a second stranger named Artist. In the Regional Museum of History in Veliko Tarnovo, two icons are kept (No. 325 HI/TOM, No. 435 HI/TOM) on which two identical signatures of the same unknown artist have been preserved. Greek texts: first line, Uncial: 'X' (with the barely visible sign '='); second line: 'K'; third line: 'Ç'; fourth line: 'T'; fifth line: 'N.'; sixth line: 'A'; seventh line: 'A='; eighth line: '1738'; ninth line: 'μ'; tenth line: 'απ[...]λλ[...]ος'; and eleventh line: '30'. The second signature has similar content: first line: 'X = K Ç T N', second line: 'ΑΔ=1738', third line: 'μ'; and fourth line: 'απ[...]λλ[...]ος 30'. The correspondingly preserved letters in both icons give rise to possibilities for their interpretation. First thesis: The handwriting in both signatures is undoubtedly identical, but due to the forms of abbreviations used, there are assumptions about their reading. The first letter 'X' can be taken as the beginning of a standard attribution formula: 'Χεῖρ Κωνσταντίνου' = Κ[ΩΝ]Ç[ΑΝ]Τ[Ι]Ν, translated as 'by the hand of Constantine' (or Costa). However, 'X' can also mean an initial letter for the name Χριστο, and, accordingly, 'ΑΔ' in the second line can be rendered as ἀδέρφια (brothers). At the end of the text, the date of completion of the iconostasis with the icons belonging to it is presented: 1738, 'μ' – μήνας, ἀπ[ρ]ίλιος, or 30, month of April, 30th day. Second thesis: 'X=' can mean Χριστο (Hristo the Educator); 'K' – Κωνσταντίν/Κώστας (Daskal /Teacher/ Kosta); 'Ç' – Çόιο or Στοῖο (Stoio/Stoyu); 'N.' – Νέδιο (Nedyo II/Nedyu II); and 'A' – Δραγαν (Dragan). Often, only the

* Пламен Събев – доктор по Изкуствознание и Изобразителни изкуства, гл. ас. в отдел „Християнско изкуство“, РИМ – Велико Търново; хоноруван преподавател в Исторически факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“; България; @ p.sabev@ts.uni-vt.bg

initials are written on the works of artists. This is for the purpose of encoded information that remains clear only to God's eyes. At first glance, the handwriting of the icons stored in the Veliko Tarnovo Museum resembles that of the works of the well-known Daskal Hristo. In my previous publication, I noted that this second author is very close to the first master, but with his own individual characteristics. If we logically assume that 'K' means Κώστας (Kosta), then he is the second Educator and the author of the considered icons at the same time. The recorded month suggests that they were made in a studio at the end of winter, and perhaps the entire iconostasis was assembled with the onset of spring, in the third bright week after the Resurrection of Christ (13 April 1738). An additional collection of signatures and studies from archival documents, as well as analyses of icons and frescoes after restorations, would shed more light on the authorship and activities of this atelier.

Keywords: *icons; epigraphy; inscription; artist names; Daskal Hristo; Daskal Kosta; Daskal Nedyo; Daskal Stoyo; Dragan; Arbanasi.*

Моите изследвания се отнасят към различни области на история на изкуството, епиграфиката и културната антропология на Балканския полуостров. Особен акцент в научната ми дейност представляват християнските паметници: икони, стенописи, религиозни текстове, църковна утвар и дърворезба, съхранени на българска територия. Приоритет в това отношение е миналото на Търновград (днес Велико Търново) и неговите живи артерии в близки и далечни зони. Преди една година, търсейки отговорите на съществени въпроси за присъствието на зографи в църквите на културно-историческото селище Арбанаси, попаднах на оригинални гръцки подписи, нанесени върху висококачествени живописни слоеве. До този момент те оставаха неизвестни на обществеността. Преди да навляза в проблематиката, от съществено значение е да щрихирам с няколко думи условията и факторите за създаването на такива прекрасни икони. В логичен порядък след това ще обърна внимание на самите надписи и в контекста на натрупаната информация ще потърся кой е авторът им.

Съществуват причини относно създаването и замогването на арбанасчани, това са социално-икономически и политически обстоятелства, даващи тласък на производство и търговия със стоки [Калицин, М., Мутафова, К. 2012, с. 326; Георгиева, Г. 2014, с. 18]. На първо място самото селище (наречено още Загорие) [Храброва, М. 1988, с. 137; Горанчев, В. 2017, с. 12] е стратегически разположено в близост до старата българска столица Търновград. Самите жители, независимо от сложния за определяне етнически състав и произход, още в самото начало се представят като православни и държат на своите религиозни ритуали и традиции [Мутафов, В. 1979, с. 83; Гюзелев, Б. 2004, с. 51; Косева, Д. 2007, с. 9]. Първенците сред населението започват много щедро да даряват средства, да канят елитни зографи и да поддържат златна чистота във всяка една от църквите на обособените махали. Позлатени са иконостасите, владишките тронове, катедрите, хоросите, всяко кътче е прецизно изписано. Освен това през XVII–XVIII в. най-висшите представители на Великотърновската митрополия владеят някои от териториите на селището, превръщайки ги в свои резиденции [Попгеоргиев, Й. 1903, с. 90; Вачев, Х. 2006, с. 37]. Същевременно свещенослужителите, заедно с преуспелите търговци – бератлии, подпомагат обновяването и разкрояването на местните православни храмове чрез доставка на свещници, полилеи, изработването на иконостаси с икони и изписването/преизписването на образи върху стените [Атанасова, С. 2016, с. 63; Събев, П. 2017, с. 84; Събев, П. 2021, с. 116]. През зрелия XVIII в. известни влашки фамилии като Кантакузини, Филипеску и Бранковяну притежават имоти в Арбанаси [Атанасова, С. 2016, с. 49; Горанчев, В. 2018, с. 31]. Техните богатства в същите години на просперитет се увеличават, къщите укрепват, а дарителствата непрекъснато се увеличават.

В контекста на щрихираните фактори за висок икономически статус и присъствие на авторитетни и заможни ктитори, логично се достига до тласък в образованието и развитието на църковните изкуства [Bossilkov, S. 1988; с. 55; Владов, В. 2006, с. 33; Владов, В. 2012, с. 57]. Това от своя страна създава условие за привличане на даскали, които пишат на гръцки език и едновременно с училищните дейности са могли да рисуват икони. Съществено в контекста на настоящата работа е това, че през 2021 г. публикувах резултатите от едно свое изследване за

дейността на неизвестно художествено ателие, което изпълнява поръчки. Текстът се отпечата в Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново и предизвика научен интерес, но на някои от поставените въпроси все още липсват отговори [Събев, П. 2020, с. 183]. Днес, новооткритите надписи от иконите се оказват пряко свързани с това ателие и самият прочит запълва празнините за авторство. Всъщност става дума за дискретен тип подпис на зограф, който работи в сътрудничество с втори майстор. Най-ранните му изяви в Арбанаси се датират в края на XVII и/или началото на XVIII век. Продукцията, както вече отбелязах, се разпознава по художествения почерк, също така съобразно гръцката калиграфия в надписите, начините на композиране и детайлизиране на орнаментите [Събев, П. 2020, с. 165]. Много от запазените икони и дърворезби си приличат. В по-късните години обаче са преизползвани, надживописвани, разместени от техните оригинални места и разпръснати по манастирите и църквите в Търновския регион. Единият е разпознат като Даскал Христо (ил. 5, 6, 7), подписва се върху икони, които и днес се съхраняват в манастира „Св. Никола“ край Арбанаси: „X[έ]ρι · Χρίστο“ [Василиев, А. 1965, с. 476; Гергова, И. 2005, с. 52; Сапунджиева, В. 2016, с. 75; Събев, П. 2020, с. 170], докато другият остава неизвестен.

Всъщност моите наблюдения, както и тези на чл. кор. проф. д.и.н. Иванка Гергова, натрупани през годините, насочват към вероятността най-ранните представители на Тревненската школа да са имали контакти с тези двама зографи [Гергова, И. 2005, с. 53; Събев, П. 2020, с. 180]. Става дума за представители на престижно ателие, които, използвайки образци в стила Бранковяну, дават насоки за съзряването на Тревненската школа. Към набелязаните творчески контакти и възможности логично се добавят движенията на един от най-ярките представители на това ателие – Даскал Христо. Изглежда, след като е работил на територията на Арбанаси, той е отпътувал на изток, към Българското Черноморие. Според проф. Гергова, същият се разпознава като автор, който надживописва средновековна икона „Св. Богородица Умиление“ в Несебър [Гергова, И. 2022, с. 133]. Вероятно обаче пътищата му са разнопосочни, възможно е да се открият негови следи и на други територии.

Подписите, които публикувам, са идентично разположени върху фоновете на две царски икони: „Св. Богородица Елеуса“ (Инв. № 325 ХИ/ТОМ) и „Иисус Христос Пантократор“ (Инв. № 465 ХИ/ТОМ) (ил. 1, 3). Тези произведения, в стилово отношение, безспорно се причисляват към въпросното ателие. В централните надписи: „ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ“ и „ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ Η ΕΛΕΟΥΣΑ“ преобладават едри червени букви, в бял контур, изпъкващи на нежно зелени фонове. Освен това върху текста от разтвореното Евангелие буквите са идентично изписвани. Наблюдават се и други характеристики, например, интересно наплетени са ресните по дрехата на Божията майка. Очите обаче, за разлика от работите на Христо, са нарисувани по-спокойни и с меки преходи, без резки графични очертавания, а зениците – сфумато отделени чрез по-деликатни преходи. Това подсказва за ръката на втория майстор.

В архивните регистри на Великотърновския музей е записано, че двете икони, обект на настоящата публикация, са принадлежали на иконостас (или проскинитарий?) от неизвестна църква в Арбанаси. От запазените стари фотоси на иконостасите за повечето арбанашки църкви обаче става ясно, че не фигурират такива творби. Единственият интериор на църква, за който липсва фотография в музея, е този на църквата „Св. Димитър“ (с по-ранен параклис, посветен на св. великомъченик Георги Победоносец). Тук е мястото да припомним сведението на Йордан Попгеоргиев за това, че иконостасът в наоса на този храм бил спонсориран от семейство „Диму и Λαδα“, както и обстоятелството, че е имало обновяване на фриз през 1794 г. [Попгеоргиев, Й. 1903, с. 110]. Всъщност информацията така е предадена, че не става ясно дали е разчетен оригинален надпис или не. Но все пак, възможно ли е разглежданите икони да са от този арбанашки храм, при условие че е съществувал доста по-назад във времето? Другият възможен произход отново завръща моя поглед към манастира „Св. Никола“ край Арбанаси, където освен в параклиса, се наблюдават преустройства и в самия наос.

Днес иконите се съхраняват във фондохранилище в Регионален исторически музей – В. Търново. Реставрирани са, укрепени и почистени от стари лакови замърсявания още през 80-

те години на XX в. За съжаление, от старите чернобели фотоси, отложени като документация преди реставрационните намеси, не се вижда ясно как са изглеждали надписите и подписите в оригинал. Възможно е при свалянето на стария лак и почистването на живописния слой тогава да са били стопени важни пунктуационни знаци. При съвременен заснемане се виждат следи от ретушове около буквите. Независимо от това, съобразно съвременното състояние, предлагам за първи път на обществено достойствие самите подписи.

Върху десния ъгъл, в карминово-червен цвят, близо до мафория на св. Богородица Елеуса, откривам вертикално изписани следните букви (**ил. 2**):

първи ред, *Uncial*: „X“ (с едва видим до буквата знак „=“)

втори ред „K“

трети ред „C“

четвърти ред „T“

пети ред „N.“

шести ред „Λ“

седми ред „Δ=“

осми ред „1738“

девети ред „μ“

десети ред „’αλ[...].λλ[...].ος“

единадесети ред „30“

Върху фона на втората икона с образа на Иисус Христос Пантократор, в левия ъгъл са вписани букви с идентичен почерк и сходен цвят (**ил. 4**):

първи ред „X = K C T N“

втори ред „ΛΔ= 1738“

трети ред „μ“

четвърти ред „’αλ[...].λλ[...].ος 30“

Почеркът в двата подписа несъмнено е идентичен. Но поради използваните форми на съкращения и загуби на информация след реставрацията, съществуват две предположения (тезиси) за тяхното разчитане¹.

Първи тезис.

Буква „X“ би могла да се възприеме като начало на стандартна формула² за посочване: „Xεῖρ Κωνσταντίνου“ = K[ΩN]C[AN]T[I]N, в превод: „от ръката на Константин“ (или Коста?). Съответно на втори ред „ΛΔ“ може да се изведе като αδέρφια (братя). В края е представена годината на завършване зографията: 1738, „μ“ – μήνας, αλ[ρίλλι]ος, 30, (месец април, 30-ти ден).

Втори тезис.

В съответствие с натрупаните по-ранни изследвания за зографи в Арбанаси, които се регистрират и като даскали през XVIII в., не изключвам възможността в подписите да са включени повече имена. Точките след главни букви подсказват за недописана информация, но те дали са запазени навсякъде по фоновете на двете икони? Ако са съществували след всяка една буква (но при реставрацията са били изгубени), следователно „X=“ може да означава Христо (Даскал Христо); „K“ – Κωνσταντίν/Κώστας (Даскал Коста); „C“ – Cόιο или Στοίο (Даскал Стойо/Стою); „N.“ – Νέδιο (Даскал Недьо II/Недю II); „Δ“ – Δραγαν (Драган).

Не са редки случаите, в които са записани само първите букви на зографи върху техни произведения. Това е с цел закодирана информация за обикновения поглед, която обаче остава ясна пред Божиите очи. От една страна този подход напомня за идеята да се унифицира творческият потенциал на всеки съработник на Бога, докато библейските сюжети и първообразите са най-важни. Изказаната мисъл е в библейски контекст, отнася се към Първото послание на св. апостол Павел до Коринтяни (3:9). Всъщност, според древните представи на светите отци

¹ Благодаря на проф. д-р Петя Янева и доц. д-р Владимир Владов за направените консултации по първата теза.

² Литературата с такива примери от различни духовни средища е обемна, например: „1864: .Xεῖρ Νικηφόρου“; „1867 Xεῖρ Ἀνθίμου Ἀρχιμανδρίτου“ [Μπονοβας, N. 2009, с. 70, 74].

Божият лице е неопишимо и недостижимо, а следователно и нито едно изобразително поле не може да побере Неговото величие и Вечност. Единствено е възможно да познаваме Неговата същност чрез възплъщението на Исус Христос, Божият Син. След като Свещеният образ по чудодееен начин се отпечатва върху кърпа (Убрус), следват повторения на прототипа (в израз на преклонение пред великите чудеса и Жертва), но без допускане на личностни визии, подписи и художествени интерпретации. В този смисъл зографите се възприемат като еднакво рисуващи за църквата, изразители на канона, но ако дръзнат да оставят своите имена, то това е единствено за душевен мир и възпоменание, не за прослава и придобиване на самочувствие. Това обяснява защо толкова много икони и стенописи от различни страни на Балканите остават неподписани и неидентифицирани.

От друга гледна точка първите букви, поставени дискретно в ъглите на подобни свещени изображения, запечатват съществени знания не само за Бога, но и за следващите поколения. В логичен порядък, ако съществуват запазени подписи на зографи, следователно първото име трябва да е на ръководителя на творческия екип. Така е почти навсякъде, възприето е като традиция от векове. Забележително е как във втората икона, тази с образа на Исус Христос Вседържител, между „X“ и „K“ е поставен пунктуационен знак (от лат. *gemellus* – двойни линии). Същност и в първата икона има следи от същия знак, но днес те почти напълно са заличени при почистване на живописния слой. В предишната си публикация отбелязах особеностите в стилистиката на образите в запазени икони от XVIII в. в храмовете на Арбанаси. Тогава обърнах внимание на доминиращите двама майстори [Събев, П. 2020, с. 167]. Дали не е била съгласувана тяхната ръководна роля? В контекста на натрупаната информация от по-ранни специалисти е напълно допустимо в иконите под инициалите „X“ и „K“ да се крият имената на Даскал Христо и Даскал Коста.

„X“. Кой е Даскал Христо? Освен учител, той е и зограф. Като първомайстор работи и стенописи, особено ясен е, както отбелязва проф. Иванка Гергова, почеркът му в изписването на „Страшния съд“ в преддверието на храма „Св. Георги“ в Арбанаси през 1709–1710 г. [Попгеоргиев, Й. 1903, с. 112; Гергова, И. 2005, с. 49]. Несъмнено същият рисува и се подписва и в църквата на манастира „Св. Никола“, разположен в непосредствена близост до Арбанаси [Сапунджиева, В. 2016, с. 75; Събев, П. 2020, с. 169]. Виждаме негова поява дори в далечен Несебър, надживописвайки там средновековната икона „Св. Богородица с Младенеца – Горгоепикоос“ [Гергова, И. 2022, с. 133, ил. 68].

„K“. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝ, Константин (Даскал Коста/Костя). Припомням, че в надпис от 1704 г. върху ниша, разположена върху източната стена на преддверието към параклиса „Св. Троица“ в храма „Успение Богородично“, село Арбанаси, е отбелязано и отдавна разчетено: „ΠΟΜΕΝΗ ΓΗ ΔΑΣΚΑΛ ΚΟΣΤΙΑ Η ΤΩΝΙΑ Η ΓΕΡΓΕ...“ [Попгеоргиев, Й. 1903, с. 113; Божков, А. 1985, с. 13]. След това следите остават и имената на двама от тях се повтарят в надпис от иконата „Старозаветна Троица“ („Гостоприемство Авраамово“), 1708 г., изложена за поклонение в църквата на манастира „Св. Троица“ край Велико Търново: „ΔΑΣΚΑΛ ΚΟΣΤΙΑ Ι ΤΩΙΟΥ“ [Сапунджиева, В. 2016, с. 63]. Изглежда, че през 30-те години на XVIII в., дори и в по-напреднала възраст, майстор Коста продължава да бъде активен.

„Σ“?. Даскал Στοίο, Стойо/Стою. Не е възможно това да е същият Цою, който е работил стенописите в параклиса „Св. Харалампий“ на църквата „Св. Атанасий“ в Арбанаси през 1726 г. [Попгеоргиев, Й. 1903, с. 109]. Този зограф, заедно с Христо, изписват през 1709 г. наоса и преддверието на църквата „Св. Георги“ в Арбанаси. По-скоро тук може да става дума за друг, по-късен зограф. Ако приемем че имената, макар и с характерен диалект, но преди всичко твърдозвучащи, са адаптирани в съответствие с литературния гръцки език, както и в много от случаите с дарителски надписи от XVIII–XIX в. върху свещници, икони и стенописи във Великотърновско [Събев, П. 2021, с. 117], следователно е напълно възможно и тук, в началото, да има подменяне на двойни съгласни. Но транскрипцията, дори и отразена в официални документи или в тържествени надписи, би могла да бъде вариативна, например: Стойо/Стою може да се подразбира като Цойо/Цою.

„Т.“? Относно името на този зограф могат да се направят множество предположения, но до този момент липсват данни.

„N“. **Νέδιο? Даскал Недьо II/Недю II**. Името на този зограф е запечатано през 1735 година, редом с други познати майстори на четката (Георги и Драган), върху икона „Архангелски събор“, произхождаща от Присовския манастир, Великотърновско [Божков, А. 1985, с. 14; Сапунджиева, В. 2016, с. 63].

„А.“? Липсва запазено име в историографията за Арбанаси през XVIII в.

„Δ“. **Δραγαν? Драган?** Върху живописния слой на икона „Архангелски събор“, произхождаща от Присовския манастир, както вече отбелязах, са разкрити подписите на Недю II, Георги и Драган. Датировка – 1735 година [Божков, А. 1985, с. 14].

В съответствие с набелязаните тезиси достигам до съществен въпрос: кой от подписаните всъщност е изписал образите? Почеркът върху иконите на пръв поглед е подобен с този от творбите на Даскал Христо. Също така в предишната си публикация отбелязах, че този втори автор е много близък в технологично и художествено отношение с първомайстора, но въпреки това има своите индивидуални характеристики [Събев, П. 2020, с. 167]. Това се забелязва при детайлен анализ на буквите, например в „Δ“ има допълнителен строго отсечен декоративен елемент. Докато подписите на Христо са изпълнени с афинитет към завъртане на крайните части. По този начин се виждат изпълнени подписите му върху долните ъгли на иконите с образите на св. Богородица и на св. Никола Мирликийски (ил. 5, 6). На места в иконите от стария иконостас на манастира „Св. Никола“ (днес преместен в нартекса) се забелязва своеобразен наивизъм, но това, според мен, е резултат от работата на по-малко опитен помощник. Съществени за анализа са инициалите на двамата първомайстори. В сравнителен аспект, ако обърнем внимание на недобре запазеният подпис в сцената „Изгонване на Адам и Ева от рая“ от иконостаса в наоса на църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси, ще забележим свободно и експресивно нанесените ръкописни „X“ „C“ и „T“ („ХриСТО“) с познатите завъртания и застъпвания на хастите (ил. 8).

Изводи

Твърде вероятно в тези незначителни на пръв поглед разлики да се крие отговорът за индивидуализъм. Ако приемем за логично от двете тези че „K“ означава Κωνσταντίν/Κώστας (т.е. Даскал Коста), следователно той е вторият майстор и едновременно – автор на разглежданите икони. Несъмнено това е дискретен творец, поставящ себе си на второ място, отдаващ внимание на образите в самите царски икони. Всъщност стилистичните форми в лицата на светците в двете икони подсказват за една учебна подготовка с оформен по-живописен маниер. Вероятно, съобразно втората теза, негова е идеята за вписването на имената чрез заглавни букви. В този смисъл присъствието на повече от един зограф означава мащабна поръчка, вероятно свързана с изработката на цял иконостас с царски двери и още икони от различни регистри.

Забележително е че в много други обекти постепенно имената от задругата пак изплуват, например в Присово или в манастира „Св. Троица“ край Велико Търново. А това се предава и на тревненските майстори, те също възприемат възможността да увековечават имената си. За разлика от Христо, Коста обаче е лаконичен.

Любопитно, дали през 1838 г. Даскал Коста действително е равнопоставен отговорник за качествено художествено изпълнение? Тогава той трябва да е на достатъчно подходяща възраст, позволяваща поемането на висока отговорност. Като допълнение, в една приписка от гръцка книга (от съкровищницата на дядо Димитраки в с. Арбанаси) се разчита следното: „На 8-ми септември 1740 година умря даскал Коста Орманчо от чума. Бог да го прости!“ [Димова, М. 2011, с. 449–450; Горанчев, В. 2018, с. 86]. Не е изключено да става дума за една и съща личност.

Редно е да обърнем внимание и на самата дата в иконите според църковния календар. На 30 април в православие се честват: св. апостол Яков Зеведеев и св. Донат, епископ Еврийски. Записаният месец подсказва, че иконите са били изработени в ателие в края на зимата, а може

би и целият иконостас е бил сглобен и монтиран в същия период с идването на пролетта, в третата светла седмица след посрещане на Възкресение Христово (13-ти Април, 1738 г.).

Заклучение

Разкриват се два дискретни подписа на зограф, който работи на територията на проспериращото селище Арбанаси през 1738 г. Съобразно стилистични сходства и наличие на по-стари надписи се установява, че най-ранните изяви на този автор са от края на XVII или началото на XVIII век. Продукцията е характерна за едно ателие, което се разпознава по художествения почерк, също така съобразно гръцката калиграфия в надписите, начините на композиране и детайлизиране на орнаментите. В контекста на новооткритите подписи достигам до две тези. Първата се отнася към разгръщането на „X“ и „K“ – X[εῖρ] Κωνσταντίνου, в превод: „от ръката на Константин“ (или Коста); „ΑΔ“ – αδέρφια (братя). В края е представена годината на завършване зографията: 1738, „μ“ – μήνας, ἀπ[ρίλλ]ος, 30, (месец април, 30-ти ден).

Втората теза е свързана с препинателни знаци след главните букви: „X“ – Христо (Даскал Христо); „K“ – Κωνσταντίν/Κόστα[ς] (Даскал Коста); „C“ – Cόιο или Στοίο (Даскал Стойо/Стою); „N.“ – Νέδιο (Даскал Недьо II/Недю II); „Δ“ – Δραγαν (Драган). Става дума за ранни творци, които се появяват и в други духовни обители на Търновград: Присовски манастир, манастир „Св. Троица“ край Велико Търново. Техните произведения се превръщат в образци за тревненските майстори. В контекста на направения анализ може да се определи, че Даскал Коста е равнопоставен майстор с Даскал Христо.

Допълнително събиране на подписи, текстове, документи и проучвания от архивите, анализи на други икони и стенописи, вследствие на реставрации, ще допринесат за още повече яснота по отношение авторството и дейността на това художествено ателие.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Публикации / Publication

Атанасова, С. 2016 – Светла Атанасова. Арбанаси. Търговия и търговски връзки през XVII–XIX век. Велико Търново, 2016. [Svetla Atanasova. Arbanasi. Targoviya i targovski vrazki prez XVII–XIX vek. Veliko Tarnovo, 2016.] (In Bulgarian)

Божков, А. 1985 – Атанас Божков. Тревненската художествена школа и нейното изучаване. – В: Сборник „Тревненска художествена школа“. Доклади и съобщения от научна конференция, посветена на Тревненската художествена школа и нейното изучаване. София, 1985. [Atanas Bozhkov. Trevnenskata hudozhestvena shkola i neynoto izuchavane. – V: Sbornik „Trevnenska hudozhestvena shkola“. Dokladi i saobsheniya ot nauchna konferentsiya, posvetena na Trevnenskata hudozhestvena shkola i neynoto izuchavane. Sofia, 1985.] (In Bulgarian)

Василиев, А. 1965 – Асен Василиев. Български възрожденски майстори. София, 1965. [Asen Vasiliev. Balgarski vazrozhdenski maystori. Sofia, 1965.] (In Bulgarian)

Вачев, Х. 2006 – Хитко Вачев. Църковният ансамбъл в Арбанаси. Варна, 2006. [Hitko Vachev. Tsarkovniyat ansambal v Arbanasi. Varna, 2006.] (In Bulgarian)

Владов, В. 2006 – Владимир Владов. Гръкоезични извори за елинското образование в Търново от края на XVIII – първата половина на XIX век. – В: Societas Classica. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2006, 237–244. [Vladimir Vladov. Grakoezichni izvori za elinskoto obrazovanie v Tarnovo ot kraja na XVIII – parvata polovina na XIX vek. – V: Societas Classica. V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2006, 237–244.] (In Bulgarian)

Владов, В. 2012 – Владимир Владов. Кондиката на Елинското училище в Търново. Велико Търново, 2012. [Vladimir Vladov. Kondikata na Elinskoto uchilishte v Tarnovo. Veliko Tarnovo, 2012.] (In Bulgarian)

Гергова, И. 2005 – Иванка Гергова. Църквата „Св. Георги“ в Арбанаси. – Проблеми на изкуството, 2005, № 3, 47–53. [Ivanka Gergova. Tsarkvata „Sv. Georgi“ v Arbanasi. – Problemi na izkustvoto, 2005, № 3, 47–53.] (In Bulgarian)

Гергова, И. 2022 – Иванка Гергова. Светогорски теми в изкуството по българските земи (XVIII–XIX в.). София, 2022. [Ivanka Gergova. Svetogorski temi v izkustvoto po balgarskite zemi (XVIII–XIX v.). Sofia, 2022.] (In Bulgarian)

Георгиева, Г. 2014 – Гергана Георгиева. Арбанаси през XV–XIX в. Социално-икономически профил. Варна, 2014. [Gergana Georgieva. Arbanasi prez XV–XIX v. Sotsialno-ikonomicheski profil. Varna, 2014.] (In Bulgarian)

Горанчев, В. 2017 – Веселин Горанчев. Арбанаси през Османската епоха (XV–XIX в.) (история, стопанско развитие, просветно дело). – Епохи, XXV, 2017, 11–63. [Veselin Goranchev. Arbanasi prez Osmanskata epoha (XV–XIX v.) (istoria, stopansko razvitie, prosvetno delo). – Epochi, XXV, 2017, 11–63.] (In Bulgarian)

Горанчев, В. 2018 – Веселин Горанчев. Възрожденският род Русович от Арбанаси. Велико Търново, 2018. [Veselin Goranchev. Vazrozhdenskiyat rod Rusovich ot Arbanasi. Veliko Tarnovo, 2018.] (In Bulgarian)

Гюзелев, Б. 2004 – Боян Гюзелев. Албанци в източните Балкани. София, 2004. [Boyan Gjuzelev. Albantzi v iztochnite Balkani. Sofia, 2004.] (In Bulgarian)

Димова, М. 2011 – Мария Димова. Бележките в една рядка гръцка книга от Арбанаси. – Факти и мистификации в старите текстове. София, 2011, 449–475. [Mariya Dimova. Belezhkite v edna ryadka gratska kniga ot Arbanasi. – Fakti i mistifikatsii v starite tekstove. Sofia, 2011, 449–475.] (In Bulgarian)

Калицин, М., Мутафова, К. 2012 – Мария Калицин, Красимира Мутафова. Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. Велико Търново, 2012. [Mariya Kalitsin, Krasimira Mutafova. Podbrani osmanski dokumenti za Tarnovo i Tarnovska kaza. Veliko Tarnovo, 2012.] (In Bulgarian)

Косева, Д. 2007 – Дияна Косева. Триптиси – Поменици от Арбанаси. В. Търново, 2007. [Diyana Koseva. Triptisi – Pomenitsi ot Arbanasi. V. Tarnovo, 2007.] (In Bulgarian)

Мутафов, В. 1979 – Васил Мутафов. За етническият, социалният и стопански облик на село Арбанаси през XVII век. – В: Годишник на музеите на Северна България, V, 1979, 83–95. [Vasil Mutafov. Za etnicheskiya, sotsialniya i stopanski oblik na selo Arbanasi prez XVII vek. – V: Godishnik na muzeite na Severna Balgaria, V, 1979, 83–95.] (In Bulgarian)

Попгеоргиев, Й. 1903 – Йордан Попгеоргиев. Село Арбанаси. Историко-археологически бележки. – Периодично списание на Българското книжовно дружество. XIV, 1903. [Jordan Popgeorgiev. Selo Arbanasi. Istoriko-arheologicheski belezki. – Periodichno spisanje na Bulgarskoto knizovno druzestvo, XIV, 1903.] (In Bulgarian)

Сапунджиева, В. 2016 – Ваня Сапунджиева. Зографи отвъд границите. Възникването на Тревненската школа в контекста на балканското изкуство XVII–XVIII в. Велико Търново. София, 2016. [Vanya Sapundzhieva. Zografi otvud granitsite. Vaznikvaneto na Trevnenskata shkola v konteksta na balkanskoto izkustvo XVII–XVIII v. Veliko Tarnovo. Sofia, 2016.] (In Bulgarian)

Събев, П. 2017 – Пламен Събев. Страстите Христови. Икони и стенописи XVIII–XIX в. Великотърновска епархия. Велико Търново, 2017. [Plamen Sabev. Strastite Hristovi. Ikoni i stenopisi XVIII–XIX v. Velikotarnovska eparhiya. Veliko Tarnovo, 2017.] (In Bulgarian)

Събев, П. 2020 – Пламен Събев. Иконописно ателие в Арбанаси от първата половина на XVIII век – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, Т. XXXV, 2020, 163–185. [Plamen Sabev. Ikonopisno atelie v Arbanasi ot parvata polovina na XVIII vek – Izvestiya na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo, T. XXXV, 2020, 163–185.] (In Bulgarian)

Събев, П. 2021 – Пламен Събев. Свещници от Арбанаси с гръцки надписи XVIII–XIX век (Предварително съобщение). – В: Сборник „Дни на науката“. 2020, Съюз на учените в България, клон Велико Търново. Велико Търново, 2021, 115–126. [Plamen Sabev. Sveshtnitsi ot Arbanasi s gratski nadpisi XVIII–XIX vek (Predvaritelno saobshtenie). – V: Sbornik „Dni na naukata“. 2020, Sayuz na uchenite v Balgariya, klon Veliko Tarnovo. Veliko Tarnovo, 2021, 115–126.] (In Bulgarian)

Харбова, М. 1988 – Маргарита Храброва. Научна хипотеза за Арбанаси (старинното Загорие) като елемент от структурата на средновековния Търновград. – В: Актове на Втори международен конгрес по българистика. Изобразително изкуство и архитектура. Т. 16. София, 1988, 137–156. [Margarita Hrabrova. Nauchna hipoteza za Arbanasi (starinnoto Zagorie) kato element ot strukturata na srednovekovniya Tarnovgrad. – Aktove na Vtori mezhdunaroden kongres po balgaristika. Izobrazitelno izkustvo i arhitektura. T. 16. Sofia, 1988, 137–156.] (In Bulgarian)

Bossilkov, S. 1988 – Svetlin Bossilkov. Arbanassi. Iconostases and Religious Easel Art (15th–18th, 19th Centuries). Sofia, 1988.

Μπονοβας, Ν. 2009 – Νίκος Μ. Μπονοβας. Οψιμη μεταβυζαντινη ζωγραφικη στο Αγιον Ορος το εργαστηριο των Καρπενησιωτων ζωγραφων (1773–1890). Διδακτορικη διατριβη. Θεσσαλονικη, 2009.

Ил. 1. Икона „Св. Богородица Елеуса“, фонд на Регионален исторически музей – Велико Търново, 1738 г. / Icon „St. Virgin of Eleusis“, depository of the Regional Historical Museum - Veliko Tarnovo, 1738.

Ил. 2. Детайл от иконата с надпис и датировка. / Detail of icon with inscription and date.

Ил. 3. Икона „Иисус Христос Пантократор“, фонд на Регионален исторически музей – Велико Търново, 1738 г./ „Jesus Christ Pantocrator“ icon, depository of the Regional Historical Museum – Veliko Tarnovo, 1738.

Ил. 4. Детайл от иконата с втори надпис и датировка. / Detail of icon with second inscription and date

Ил. 5. Подпис на зограф Христо от икона „Св. Николай“, съхранявана в манастира „Св. Никола“ край село Арбанаси. / Signature of painter Hristo from icon „St. Nicholas“, preserved in the monastery „St. Nikolas“ near Arbanasi

Ил. 6. Втори идентичен подпис на зограф Христо от икона „Св. Богородица“, съхранявана в манастира „Св. Никола“ край село Арбанаси. / A second identical signature of the painter Hristo from the icon “St. Virgin”, preserved in the monastery “St. Nikolas” near Arbanasi

Ил. 7. Детайл от иконата с образите на Божията майка с Младенеца, XVIII в. / Detail of the icon with the images of the Mother of God with the Child, 18th Century

Ил. 8. Подпис от икона „Изгонване на Адам и Ева от рая“, църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси, XVIII век. / Signature from the icon „Expulsion of Adam and Eve from Paradise“, Church of the Nativity in Arbanassi, 18th Century.